

Хальмг келнэ туск төриг оныган өгч, сагар хагълхмн

Мана хальмг келнэ төрин тускар хара биш олн статья „Хальмг үнн“ газетд барлгдв. Эн ик туста, дигтэ цаглари кегддях, олзта төр гидж дөнхнх кергтэ.

Цуг халх медрлар келгдг угмүдиг диглдж, негднх гаргьдж, батлдж авх төр—мана учен болн цуг эгл улсин өмн баяна.

Эн төриг хагълхларн, үгин чинринь тоолдж, үгин үүдсн үндснх олдж, мана келнлэ адл, дөрхн келтэ амтсин келдг үгмүдлэ ямаран залгьлда-тагын меддж авч, үгин чинр дасгч сургьульчирт ягьдж медгддяхинь сандж кех кергтэ.

Эрхн чинртэ эн төриг хагълхд газетэр дамжулад бас эврәннх тоолвран келх санатав.

Би негдгч классин эсвин дектр хальмг келнд орчуллав. Тер орчуллгынд мини олзлсн зэрм үгмүдин тускар зүткән гарад баясн йовлд баяна.

Эн статьядан би тер зүтклдтэ үгмүдин негиг цайлгьдж, күүндвр кехэр седджяна. Тер үг „хярүллгын“ гидг үг. Эсвин дектрт би „хаслгын“ гидж орчуллав. Болв, „хярүллгын“ гиснх чик гидж келдг улс баяна. Теднлэ би зөвшарддяхшв.

„Хярүллгын“ гидг үг хальмг келнд йир олн-зүсн чинртэ. „Мал хярүлх“, „Орк хярүлх“, „Герган хярүлх“, „Оран хярүлх“, „Күргсн ачин хярүлх“, „мөнхг хярүлх“, „көвүг герүрнх хярүлх“, бас „то хярүлх“ гидж келх зөвтэ болдж гарчанавдн.

„Хаслгын“ гисн үг негл чинртэ болджана.

Кемрджян түрүн үгнх арв шаху чинртэ болхла, хойрдгч үгнх ганцхн—багьрулхиг, бичкүрүлхиг медүлгч, зугл математическ чинртэ, талдан тоолврт эн үг олзлгдхш.

Нег зүсэр келгдд олн-зүсн чинр медүлгч үг соньсхла, деернх немр цайлгьврин туск тоолвр күүнэ толгьад орна. Үлгүрнх, „хярүл“ гигьад негхн үг келчкхлэ, мал „хярүлх“, эс-гидж, то „хярүлхнх“ медгдшго. Тер төлэд деернх ююг „хярүлхнх“ медүлгч цайлгьвр кергтэ.

Наука болхла келсн үгин чинр талдан чинртэ залгьлдан уга, тустан, хавта медгдм бо-

лх зөвтэ болджана. Тиим болсн хөбн, эсвин туст болхла „хасх“ гиснх лавта чик болджана.

Эн төрин үндснх ахрар иим: „Хярүл“ гисн үгин утх-үндснх математикин дасхдях агьун-тоогын чинрлэ ямаран-чн залгьлдан уга.

„Хас“ гисн үг зугл агьун, ик-бичкнэ тускиг медүлгч чинртэ.

Мана келнэ джитх болгч моньгьл келнд чигн „хярүллгын“ гисн үг олн чинртэ. Моньгьл улс бас „хасах“ гисн үгин багьрулх чинрт олзлна.

„Күүнэ“ серлд медрл дара-дарагьарн ирлцнхгьү. Хувалгын болн немлгын, холвлгын болн хаслгын хоорндан ямаран чигн эвт орлцдж ирхш, талдан хамцулад—немх-хасх, хувах-холвх хоорндан эвтэн орад амр ирлцнэ гидж педагогическ болн медицинск наукин доктор А. Р. Лурин ашлвр кенэ.

Күүнэ келнд „немх-хасх“ гисн үг хоорндан харгьлцдж ирлцнэ. „Ханцинх нем-хас“, „утинь нем-хас“, „үнн нем-хас“ гидж хальмг кун келнэ. Болв „ханцинх нем-хярүл“, „утинь нем-хярүл“, „үнн нем-хярүл“, гидж кун келхш, нам келхд чигн эвго.

Тегэд тоогын туст болхла „немх-хярүлх“ гиснд-дорхнх „немх-хасх“ гисн чик болджанх деер келгдсн үгмүдас саянар медгддьяна.

Кемрджян гентки күүнас чочагьад: „хасх“—гихмб, аль „хярүлх“—гихмб гидж сурхла, сүүлинкнх чик гигьад чигн келэд оркхнх магьд уга, юнхгад гихлэ, „хярүлх“ гисн үг олн чинртэ болдгтан амтнд келгдд дасгдсн, ол дакдж соньсгдг үг. „Хасх“ гисн үг болхла тоола, эсвлэ залгьлдулдж келгдг төлэдн, хая соньсгдна, тер учрар энхгин улсд эвго болдж чигн медгдд баяхмн.

Үгиг эврәннх чинрлэ ирлцулэд келхлэ ке, саяхн. „Хярүлх“ гисн үг чигн ке үг, болв эсвин туст ирлцдяхш. Эсвин туст „хаслгын“ гисн үг ирлцнхгьү, шишлнх эврәннх чинртэ.

Орс кел авад халай. Үгмүднх эврэ туск-туск халхдан чинртэ. Орс литературин үгмүд, эсвин үгмүд хоорндан эврэ-эврәннх баяртэ. Орс келнд

„вычитание“ гидг үг баяна. Эн үг литературн ямаран чигн произведенхд берк харгьхмн, эсвин халхар болхла эвтэн ордж харгьна, тер метэр мана, хальмг келнд чигн бас үг эврэ туслнх орман эзлх зөвтэ.

Эсвин туск сургьуль наадк сургьуляс эрт үүдсн, тер учрар, эсвин туск үгмүд чигн наадк үгмүдас урд делгрсн болх йоста. „Хас“ гисн үг—кун гартан бярдж эдлджасн юман эвтнх орулджых (модиг утаснх хасх, хувциг уугьаснх хасх, икиг багьрулад хасх) джитхтэ үг болм баялдтэ. „Хярүлх“ гисн үг—хөбнх үүдсн, амтн малта, гертэ, мөнхгтэ болснас иштэ токтсн үг болх йоста.

Деер келгдсн тоот үлгүрин төлэ авсн негл үг. Мана келнд иим үгмүд дала. Кемрджян, „хярүлх“ гисн үглэ адл иим үгмүдин чинриг улм өдлүлэд, „хасх“ гиснлэ адл үгмүднх хаяд, мартад йовснас манд олз учршго. Иим үгмүдиг цугтнх сергэгьад, орм-ормднх олзлад йовхларн бидн эврэ келнх бргджулад, өсгэд йовхас биш, энүнэс гару үзх юмн манд уга.

Йирдн мана келнэ туск төр хагълхларн ик гидг сагар кех кергтэ. Үг гисн—гартан бярджых модна тасрхала адл бярджягьад, хайчкх юмн биш. Үг гисн мана баялд-джиргьлин, ухан-серлин, медрлин хамцулгч гол тулгнх. Тер учрар, келнэ туск төр йилгьлгьнд, цуг халхинх шуудж шалгьад, үг болгьна чинринх меддж йилгьад, бичачинриг, филологсиг, эмчнриг, багшнриг, эгл улсиг цугтнх орлцулад, адгьл уга, тохнята болдгар диглдж күүчых төр.

Урднх келдж, бичдх олзлджасн үгмүднх шуудж халгьад, шинэс үгин чинр чикэр олдхла, урдкан сольхасн алэмал уга, хурдж, холгьдж күүндд, барт цайлгьдж бичад, селвлцад, газетд бичв чигн, учебникд бичв чигн, талдан келнас орчулвр чигн үгин чинр негн болдгар, адлар меддж тогтах кергтэ.

Тер цагт эврәннх цевр, байн, хавта келтэ болхмдн лавта.

ЭРДНИН Пүрвэ,

РСФСР-ин педагогическ наукин Академин сургьуль дасхлгьна методин Институтин аспирант.